

ETIČNI IN MORALNI KOMPAS PRAVNIKOV IN PRAVA*

Alenka Šelih,

*univerzitetna diplomirana pravnica, doktorica pravnih znanosti,
zasežna profesorica Univerze v Ljubljani, redna članica Slovenske
akademije znanosti in umetnosti*

Dan Pravne fakultete Univerze v Ljubljani je lep in prijeten dan – na ta dan fakulteta predstavi in nagradi najboljše in najlepše, kar premore: dosežke svojih najboljših študentov in podiplomskih slušateljev. Zato se vodstvu fakultete iskreno zahvaljujem, da me je ob tej priložnosti povabila za govornico. Ta dan obeležuje fakulteta bolj svečano in z večjim poudarkom od sredine osemdesetih let naprej in nekaj samozadovoljstva je v tem, če dodam, da smo s takim načinom obeležitve začeli v času mojega mandata kot dekanice.

Odtlej smo ta dan praznovali v različnih okoliščinah – včasih so bile te boljše, včasih slabše, včasih polne pozitivne energije, zanosa in optimizma, včasih precej brezskrbne, včasih manj. Pogled na govore slavnostnih govorcev v zadnjih letih razkriva precejšnjo zaskrbljenost nad usodo fakultete in univerze ter veliko kritičnost do državnega okolja, kakršno se je razvilo. Tudi letos ga obeležujemo v neprijaznih okoliščinah, ki niso naklonjene ne posamezniku ne družbi, ne nam starim in morda še manj vam – mladim. A naša zgodovina je polna obdobij, ki so bila bistveno manj prijazna do ljudi, kot je to, ki ga živimo. Zato bi bilo napak, če bi se predali malodušju in dovolili, da nas življenje samo nosi naprej. Tak pogled pa nas ne odvezuje od tega, da kritično ocenimo sedanji trenutek.

To, kar mislim, da potrebujemo v tem času, je trezen in kritičen pogled na naš položaj in na pot, po kateri smo hodili, da smo prišli – da ne rečem zabredli – vanj. Ti neprijazni časi in razmere porajajo vprašanja o temeljih celotnega

* Govor ob Dnevu Pravne fakultete 15. aprila 2013 na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani.

gospodarskega in družbenega sistema, med drugim tudi o temeljih pravnega sistema v postmoderni dobi. Pri tej široki temi želim izpostaviti samo en njen del – poklic pravnika in njegov položaj v razmerah krize; širše gledano gre za vprašanje, kakšno je in kakšno bi moralo biti razmerje med pravom in politiko; kolikšen prostor si je v državotvornih procesih prilastila politika in kolikšen delež pravo; kakšen je pomen morale in etike, zlasti poklicne etike, za pravo in za konkretno delovanje pravnikov, in, končno, kako je z uresničevanjem, udejanjanjem prava. Zavedam se razsežnosti teh vprašanj in omejitev kratkega govora, kljub temu želim vse nas spomniti na bistvene temelje vsakega pravnega delovanja.

Da je razmerje med pravom in politiko zapleteno, vemo; vemo pa tudi, da obe področji soobstajata že nekaj tisočletij in v tem času je bilo pravo sposobno oblikovati merila o tem, kaj je v tem razmerju še sprejemljivo in kje so postavljene meje. Načeloma je pravo oblika, s katero se izraža politična moč, hkrati pa je tudi relativno samostojno. V tisočletjih obstoja je pravo oblikovalo pravila, ki zagotavljajo to relativno samostojnost pravnih norm – te so relativno stalne, mnoge med njimi ideološko nevtralne, obstajajo neodvisno od vsakokratne, zlasti dnevne politike – kupoprodajna pogodba ali silobran sta pač taka, kot sta že od rimskega prava naprej. Naloga prava je, da – ne glede na trenutno politično oblast – vzpostavi in vzdržuje temeljni pravni red, pravičnost; kakorkoli je ta pojem relativen, ureja sistem oblasti in morda celo najprej zagotavlja varstvo posameznika pred oblastjo.

Kakor je pravo na eni strani sredstvo oblasti in tudi oblastne ideologije, tako je na drugi strani jez, ki tej isti oblasti omejuje njeno preveliko moč, njeno vse-navzočnost, predvsem pa omejuje njene zlorabe oblasti. Zgodovina kazenskega prava, materialnega in procesnega, morda najbolj neposredno in slikovito kaže, kako je po dolgotrajnem konfliktnem razvoju to pravo postalo ne le najbolj prisilna veja prava, temveč istočasno tudi omejevalna instanca za neomejeno moč oblasti zoper posameznika. Še zlasti koncept pravne države, ki se je razvijal skozi dolga obdobja človeške zgodovine, se je v resnici oblikoval korak za korakom kot oblika omejevanja neomejene politične oblasti in kot odgovor pravnega sistema kot takega na različne oblike nasilnega in samovoljnega ravnanja oblasti. Kakorkoli je institucija pravne države v praksi nepopolna ali nepopolno delujoča, še vedno predstavlja najmočnejše sredstvo za omejevanje oblastne samovolje in najbolj gotov način za spoštovanje človekovih pravic.

Naslednje razmerje, ki se mi zdi v sedanjem trenutku pomembno, je razmerje med pravom in moralo ter etiko, še zlasti poklicno etiko. Kakršnekoli že so razlike med sistemom pravnih in moralnih norm in kakršnekoli že so podobnosti med njima, eno spoznanje ostaja neizpodbitno: pravna norma, ki ni vsaj deloma pokrita z moralno normo, se izvršuje mnogo težje in redkeje kot tista, ki

ima tako podlago. Večja skladnost pravnih in moralnih norm zagotavlja uspešnejše spoštovanje pravne norme, saj jo naslovnik »ponotranji« in sprejme.

Obe ti razmerji, razmerje med pravom in politiko ter med pravom in moralo, vsakemu pravniku, ne glede na to, kje deluje, nalogata velike obveznosti. Te se tičejo tako pripravljavanja pravnih aktov kot njihovega izvrševanja. Zato ni naključje, da so prav klasični pravniški poklici – odvetniki, sodniki, notarji – že zgodaj razvili kodekse poklicne etike, moralne norme za poklicno ravnanje pripadnikov teh poklicev. Določbe poklicnih kodeksov so merilo za poklicno vedenje pripadnikov teh poklicev in poklicna združenja so jih dolžna dosledno in enako uporabljati za vse.

Namen tega površnega pogleda na razmerje med pravom in politiko ter med pravom in moralo je v tem, da ugotovimo, kako obe ti razmerji delujeta tam, kjer se pravo uporablja. Drugače povedano, gre za vprašanje, ali smemo biti zadovoljni s tem, kako pravniki pravo uresničujemo, in kakšna je naša vloga pri zagotavljanju temeljnih ciljev pravnega sistema v času zaostrenih kriznih razmer.

Pri tem velja uvodoma poudariti, da je samokritičen pogled na naše lastno delo potreben zato, da bi ga izboljšali in da bi sami vzpostavili distanco do problemov, ki obstajajo. Ta samokritičen pogled, ki opozarja na nekatere slabosti in napake, pa ne more pomeniti niti razvrednotenja sistema niti njegove splošne sicer pozitivne ocene. Samokritičen pogled na področje uresničevanja prava je lahko samo izraz moči stroke, ki je sposobna sama zaznati probleme, ki obstajajo, in ne morda izraz njene šibkosti.

Na prvi ravni presoje pravnega sistema se bomo osredinili na zakonodajno področje. Pravniki, ki delujejo na tem področju, so v še posebej izpostavljenem položaju, saj je moč politike in tudi ideologije v tem procesu največja in najvidnejša. Na drugi strani pa ima pravnik prav v teh postopkih pomembno vlogo opozarjanja na morebitne napake, kršitve temeljnih načel ali posamičnih določb. Če se spomnimo na nekatera mnjenja ustreznih strokovnih služb, ki so zakonodajalca, torej politiko, opozarjala na strokovno napačne ali celo protiustavne rešitve v nekaterih predpisih nove zakonodaje, vidimo, da so te službe pogosto dobro opravljale svojo funkcijo in svojo dolžnost. Podobno je mogoče ugotoviti za nekatere kritične ocene iz vrst fakultetnih učiteljev, ki opozarjajo na pomanjkljivosti, slabosti ali celo očitne nezakonitosti in protiustavnost nekaterih pravnih aktov, ki so v zakonodajnem postopku. V preteklih letih si je politika jemala dosti preveliko pravico odločati v nasprotju s takimi pravočasno izrečenimi ali zapisanimi kritikami. Ali, če naj to izrazim v ljubeznivejši splošni obliki: razmerje med politiko in pravom ni bilo tako, kot zahtevajo splošno sprejeta strokovna merila. Prostor, ki si ga je jemala politika,

je bil že na ravni oblikovanja pravnega sistema, tam torej, kjer se določa »pravo v knjigah«, mnogo prevelik.

Iz zgodovine zadnjih dvajsetih let pa poznamo tudi primere, ko te kritične strokovne presoje ni bilo; še več, poznamo primere, ko so pravniki sodelovali pri izvršitvi zelo hudih pravnih kršitev, politika pa ni bila pripravljena niti poslušati argumentov redkih, ki so na kršitve opozarjali.

Naslednjo raven predstavlja uporaba prava v konkretnih primerih, v konkretnih postopkih. V nasprotju s »pravom v knjigah« nekateri pisci tu govorijo o »pravu v akciji«. To je hkrati tista raven, na kateri je vsak naslovljenec pravnega pravila dolžan ravnati v skladu z njim in kjer se kaže stopnja s pravom skladnega vedenja med naslovljenci. V naravi stvari je, da je prav na tej ravni uporabe prava vloga pravnikov posebej poudarjena. Ko pravniki v zelo različnih postopkih oblikujejo posamična in konkretna pravna pravila, s pogodbo, sodbo ali upravno odločbo ali kakšnim drugim pravnim aktom, gre za konkretizacijo formalnega pravnega vira v individualnem pravnem aktu. Prav vsaka odločitev pravnika na tej ravni ima pravno posledico: daje, jemlje, razširja ali omejuje določeno pravico posamezniku, skupini, pravni entiteti. V prav vsakem primeru, ko pravnik odloča o uporabi ali neuporabi pravnega pravila, prihaja preko tega pravila do uporabe ali neuporabe temeljnih načel pravnega sistema in v bistvu ni mogoče dovolj poudariti pomena takšnega pravniškega delovanja. Vrednostna podlaga, ki jo ima ali bi jo vsaj moralo imeti vsako med temi ravnanji, prihaja prav pri konkretizaciji abstraktnega pravnega pravila na posamičen primer posebej jasno do izraza.

In tukaj se, po mojem mnenju, pokaže kritična točka pri ravnanju pravnikov. Velika večina jih ravna skladno z zahtevami stroke in skladno z vrednostno usmerjenostjo prava oziroma posamične pravne norme. Reči bi smeli, da na tej točki prihaja do uresničitve ali neuresničitve tistega, kar je že rimsko pravo označilo za »umetnost pravičnega in dobrega«. Pravnik pogosto, če ne celo praviloma odloča o pravicah posameznika ali kakšne skupine na zelo različne načine. Prav dejstvo, da gre za tako vrsto odločanja, postavlja pred pravnika nekatere posebne zahteve: poleg znanja so potrebne tudi nekatere lastnosti, na primer občutek za pravičnost, nepristranskost, neodvisnost v razmišljanju in pri odločanju, pretanjen občutek za posameznikove in družbene vrednote. Na kratko bi lahko rekli, da pri številnih pravniških poklicih ne gre le za poklic, temveč pogosto za poklicanost. Tega idealno postavljenega vzora pravnika v življenju seveda pogosto ne najdemo. Zato si moramo zastaviti vprašanje, ali smo bili pravniki tem dolžnostim in tej poklicanosti v zadnjih dvajsetih letih vedno kos.

Zastaviti si moramo vprašanje, kaj je šlo tudi v pravnem sistemu narobe in kdaj, da smo zašli v družbeno krizo, v kateri smo danes. Mislim, da je ne-

ustrezno, če rečemo, da smo se v tej krizi »znašli«, prej bi lahko rekli, da smo vanjo zabredli. Pravo in pravni sistem sta seveda le del celotnega družbenega sistema, a vendar zelo pomemben del, pomemben predvsem zaradi velikega vpliva, ki ga ima pravo – in pravniki – na vseh področjih državnega oblikovanja, usmerjanja in odločanja o pravicah ter dolžnostih posameznika, skupin, pravnih oseb.

Zato nas ne more presenetiti, da prav na teh točkah prihaja tu in tam tudi do odklonov, napak ali – v izjemnih primerih – celo do zlorab. Prav je, da sebi in drugim to priznamo, pri tem pa opozarjamo, da gre za posamične primere, in ravno dejstvo, da se odkrijejo in da se – če je potrebno – tudi izpeljejo ustrezni postopki, kaže na moč sistema kot celote. Pri tem imam v mislih tiste posamične primere, v katerih je posameznik pravnik z ravnanjem, ki je bilo na splošno rečeno v nasprotju z njegovimi poklicnimi dolžnostmi, povzročil napačno odločitev, ravnal v nasprotju s pravno normo, ki ga je zavezovala, ravnal morda celo nezakonito ali protizakonito. Poleg teh primerov kršitev je prav omeniti tudi trajanje postopkov kot enega glavnih problemov pravosodja. A naj dodam, v preteklih letih smo bili priča velikemu napredku na tem področju; to, kar zaskrbljuje, je dolgo trajanje v nekaterih – upajmo, da le redkih – postopkih, pri katerih se ni mogoče ubraniti vtisa, da gre za zavlačevanje. Ni izključeno, da je takšno ravnanje povezano tudi s težavo, na katero je bilo v preteklosti že opozorjeno, namreč da je del problema takih postopkov mogoče pripisati strahu tistih, ki odločajo, pred vsebinskim odločanjem, ki pa je bistven del pravnikovega poklicnega dela. Če je to res, smo tisti, ki na to lahko vplivamo, dolžni storiti vse za odpravo tega »strahu« – to velja tako za fakultete kot za vse tiste, ki po koncu študija delajo z mladimi pravniki.

Ob tem velja poudariti velik pomen, ki ga ima neodvisnost sodstva za pravni red in za pravično izvrševanje tega reda. V preteklih letih je človek, ko je bral ali poslušal izjave nekaterih predstavnikov izvršne oblasti, skoraj dobil vtis, da pri nas ne vlada načelo delitve, temveč enotnosti oblasti: kritike, pa tudi omalovaževanje sodstva so dosegli skoraj neverjetne razsežnosti in samo upati smemo, da se bo to razmerje v novih okoliščinah spremenilo.

Na podoben način nesprejemljivo je bilo tudi umeščanje državnega tožilstva kot osrednjega organa kazenskega pregona v okvir policije, ki mu je v zadevah kazenskega postopka v bistvu podrejena.

Oba pojava dobro ponazarjata prostor, ki si ga je v razmerju med pravom in politiko ta prilastila, s čimer je omejila delovanje obeh institucij in nedopustno posegla na področje, ki v demokratični državi pripada pravu.

Ko govorimo o kršitvah poklicnih dolžnosti, ne moremo mimo pomena, ki ga imajo kodeksi poklicne etike ter organi, ki jih uporabljajo. Dosledno in hitro

sankcioniranje takih kršitev ima več pozitivnih učinkov – najprej in v prvi vrsti deluje na kršitelja, nato ima lahko pomemben preventivni učinek znotraj stroke, javnosti pa sporoča, da se je poklicna organizacija, za katero gre, sposobna uspešno spopasti z nepravilnostmi v lastnih vrstah. To ima tudi povratni učinek na delovanje takšne organizacije. V preteklih letih smo bili včasih priče prevelikemu oklevanju, ko je šlo za uporabo kodeksov poklicne etike. Določbe kodeksa poklicne etike predstavljajo neke vrste temeljni zakon poklica in njegovo etično hrbtenico, zato bi bilo prav, da organizacije, ki kodeks imajo, tega dosledneje uporabljajo, o tem pa obveščajo tudi javnost.

Končno želim nekaj besed nameniti tudi področju, ki mu pripadam, fakultetam, ki izobražujejo pravnike. Bolonjska reforma, znotraj katere je ljubljanska fakulteta oblikovala študij, ki še vedno daje dovolj široko izobrazbo, je povzročila nemalo težav in problemov. Posledice uvedbe te oblike študija in težave, ki so nastale zaradi drastičnega zmanjšanja sredstev, bo študij v celoti čutil še nekaj časa. Nesprejemljivo je, da državni organi uvedejo tako obsežno reformo, nato pa ne zagotovijo vsaj osnovnih pogojev, zlasti finančnih, za njeno izvedbo.

A ob tej kritični presoji bi bilo hkrati prav, da se tudi na fakulteti vprašamo, ali delamo vedno tako, da bi v študentih razvili tisto, kar je v njih najboljše; ali smo znali študentom posredovati ne le znanje, ampak tudi tisti in takšen vrednostni sistem, ki jim bo pri njihovem delu pomagal izpolnjevati poklicne naloge: zagotoviti pravičnost, pravni red, varovati posameznika pred oblastjo, zagotoviti spoštovanje človekovih pravic. Smo znali v naših študentih – in tisti, ki prihajajo k nam, so med najboljšimi v svoji generaciji – prebuditi intelektualno radovednost in etično ter moralno občutljivost? Smo jim znali povedati, da bodo pri svojem delu pogosto, zelo pogosto odločali o pravicah posameznika, skupine, pravne osebe, smo jih znali opremiti za takšno delo ne le s poznavanjem pozitivnega prava, temveč tudi s poznavanjem širših razsežnosti pravnega delovanja v družbenem prostoru?

In, končno, smo znali tudi pri delu na fakulteti prepoznati silnice, ki zahtevajo, da ravnamo racionalno, pošteno v razmerju do svojih sodelavcev, zlasti mlajših; smo znali prispevati k pomenu fakultete – te malce neokretne, a trdne barke, da se bo lažje premikala po valovih krize v postmoderne dobi? Če smo ravnali tako – in verjamem, da smo – smo lahko prepričani, da imamo in da bomo tudi v prihodnosti imeli generacijo pravnikov, ki bo zmogla doseči visoko raven strokovnosti, vzpostaviti ustrezno razmerje do politike in uporabiti etični ter moralni kompas, ki ga je sprejela na fakulteti.

Današnji dan je dokaz, da smo znali tako ravnati.